

تفسیر علی بن ابراهیم قمی

سید محمد جواد شبیری/ دانشنامه اسلام

تفسیر علی بن ابراهیم قمی، تفسیری مأثور از علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (زنده در ۳۰۷)، محدث و فقیه امامی. این کتاب در رجال نجاشی (ص) و فهرست طوسی (ص) به علی بن ابراهیم نسبت داده شده است و منقولاتی از آن در کتب قدما دیده می شود، از جمله در تهذیب الاحکام شیخ طوسی (ج، ص ۴۹-۵۰)، مجمع البیان (ج ۱، ص ۳۷۷، ۳۸۴، ۳۹۰) و اعلام الوری طبرسی (ج ۱، ص ۲۹۶؛ نیز رجوع کنید به شبیری، ص ۵۰) و مناقب ابن شهر آشوب (ج ۳، ص ۲۳۶، ج ۴، ص ۱۶۰).

اکنون نسخه‌ای با عنوان تفسیر علی بن ابراهیم در دست است که نخستین بار حسن بن سلیمان حلی به نقل از شهید اول (متوفی ۷۸۴) منقولاتی از این نسخه را دیده (ص ۴۷) و سپس در کتب متأخر، مانند بحارالانوار، روایات آن در ابواب مختلف پراکنده شده است. در این نسخه بارها عباراتی دیده می شود که به تفسیر علی بن ابراهیم ارجاع می دهد (برای نمونه رجوع کنید به قمی، ج ۱، ص ۱۲۰، ۲۷۱، ۳۱۳، ج ۲، ص ۳۶۰؛ نیز رجوع کنید به آقا بزرگ طهرانی، ج ۴، ص ۳۰۵). به علاوه این تفسیر از معاصران علی بن ابراهیم، همچون احمد بن ادريس (متوفی ۳۰۶) و حسین بن محمد بن عامر و حمید بن زیاد (متوفی ۳۱۰) و محمد بن جعفر رزاز (متوفی ۳۱۶)، نیز روایات بسیار دارد و حتی احادیثی از محدثان متأخر از وی، همچون ابن عقیدة (۲۴۹-۳۳۲) و محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری و ابن همام اسکافی (متوفی ۳۳۶)، در این کتاب دیده می شود که خود علی بن ابراهیم در هیچ سندی از آنها روایت نمی کند.

از سوی دیگر، در این کتاب در مواردی بسیار از مشایخ مهم علی بن ابراهیم چون احمد بن محمد بن

عیسی و محمد بن عیسی بن عبید و احمد بن ابی عبدالله برقی، با واسطه معاصران علی بن ابراهیم، نقل شده است. شگفت آنکه در سند دیگری، از ابراهیم بن هاشم، پدر و استاد اصلی علی بن ابراهیم، با دو واسطه روایت شده (ج، ص) و از معاصران وی چون محمد بن یحیی و سعد بن عبدالله نیز با واسطه نقل شده است (ج)،

(ص). این قراین و قراین متعدد دیگر نشان می‌دهد که تمامی تفسیر موجود از علی بن ابراهیم نیست (رجوع کنید به مدد الموسوی، ص-۹۴).

آقا بزرگ طهرانی نخستین کسی است که درباره عدم صحت انتساب تمام تفسیر موجود به علی بن ابراهیم سخن گفته و بر این باور است که ابوالفضل عباس بن محمد بن قاسم، شاگرد علی بن ابراهیم که نامش در آغاز تفسیر موجود آمده، روایات ابوالجارود، راوی مطالبی در تفسیر از امام باقر علیه‌السلام، و دیگران را از او واسطه جلد اول تفسیر در آن وارد کرده است (ج، ص)، اما شاهی برای این نظر در دست نیست و عباس بن محمد بن قاسم کسی جز یکی از مشایخ مؤلف کتاب نیست که در «طریق» مؤلف به علی بن ابراهیم قرار گرفته (رجوع کنید به مدد الموسوی، ص ۹۳-۹۴) و نام وی علاوه بر آغاز کتاب در میان نام راویان دیگر نیز ذکر شده است (ج، ص).

در طرف مقابل، در کتاب تأویل الایات از تفسیر علی بن ابراهیم مطالب بسیاری نقل شده است (برای نمونه رجوع کنید به ص، ۱۲۷، ۱۶۵، ۱۷۳) که اصلاً در این تفسیر نیست. بنابراین تفسیر موجود نه دربردارنده تمام تفسیر علی بن ابراهیم است و نه تمام منقولات آن از وی است، بلکه کتابی است از مؤلفی دیگر که بیش از همه از تفسیر علی بن ابراهیم بهره گرفته و در آن، از طریق بیش از بیست راوی، روایات بسیاری از کتب و مصادر دیگر آورده است. حجم این دسته روایات، در نیمه نخست

مجلد اول تفسیر بسیار اندک است و به تدریج افزایش می‌یابد تا بدانجا که در اواخر کتاب تقریباً به اندازه روایات منقول از تفسیر علی بن ابراهیم می‌شود. در تفسیر موجود معمولاً پس از نقل از غیر علی بن ابراهیم، با آوردن نام علی بن ابراهیم به گونه صریح یا با ضمیر، بازگشت متن به تفسیر علی بن ابراهیم یادآوری می‌شود (بجز ج، ص- ۲۷۱). سید موسی' شبیری زنجانی با توجه به اینکه اغلب راویان بخش دوم تفسیر، همچون احمد بن ادريس و حسن بن علی مهزیار و محمد بن جعفر رزّاز، از استادان علی بن حاتم قزوینی (زنده در ۳۵۰) بوده‌اند و هیچ راوی دیگری از این مجموعه افراد روایت نمی‌کند، مؤلف کتاب را علی بن حاتم می‌شناساند (به نقل محمدجواد شبیری، ص؛ نیز رجوع کنید به نجاشی، ص؛ طوسی، ۱۴۰۱، ج ۳، ص؛ ابن بابویه، ج ۲، ص، ۵۱۹). ابوالفضل عباس بن محمد بن قاسم نیز از

مشایخ علی بن حاتم است (ابن بابویه، ج ۱، ص) و ممکن است منشأ اشتباه در انتساب کتاب، تبدیل نام علی بن ابی سهل - که همان علی بن حاتم است - به علی بن ابراهیم، به جهت شباهت این دو اسم، باشد.

قسمت عمده تفسیر موجود، نقل از تفسیر علی بن ابراهیم است، ولی وجود نقل‌هایی در تأویل الایات و برخی کتب دیگر از تفسیر علی بن ابراهیم - که با احادیث و مطالب تفسیر موجود تفاوت‌های فراوانی دارد - سبب می‌شود که به آنچه از تفسیر علی بن ابراهیم در تفسیر موجود نقل شده، نتوان اعتماد کامل کرد (استرآبادی، ص، ۱۴۰، ۲۱۴، ۲۱۶؛ قس قمی، ج ۱، ص، ۱۴۰، ۳۰۱، ۳۰۶؛ ابن طاووس، ص ۱۶۸-۱۶۹، ۱۷۰-۱۷۱؛ قس قمی، ج ۱، ص، ۲۷۷؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص، ۶۱۴؛ قس قمی، ج ۱، ص، ۷۲؛ ابن شهر آشوب، ج ۴، ص؛ قس قمی، ج ۱، ص). مقایسه اسناد علی بن ابراهیم در این کتاب و اسناد

علی بن ابراهیم در کتاب کافی از دشواری‌های بسیار این تفسیر حکایت می‌کند - از جمله از کوتاه بودن واسطه‌ها در بسیاری از اسناد (برای نمونه رجوع کنید به کلینی، ج ۲، ص ۳۸۹؛ قس قمی، ج ۱، ص) - و این امر سبب می‌گردد که در نقل از این کتاب احتیاط شود. چون این احتمال وجود دارد که علی بن ابراهیم - که در اواسط عمر نابینا شده بود (نجاشی، ص) - مطالب تفسیری را برای شاگردان خود گفته و آنان آنها را نوشته و تنظیم کرده باشند. بنابراین کتاب تفسیر علی بن ابراهیم در اصل نسخه‌های مختلف داشته، از جمله نسخه‌ای از این تفسیر به روایت نوه مؤلف به دست ابن طاووس (ص ۱۷۵) رسیده است و وی در وصف این نسخه می‌گوید که جمیع کتاب در چهار جزء در دو مجلد واقع است (نیز رجوع کنید به کلبرگ، ص ۵۴۴)، ولی در تفسیر موجود نشانی از اجزا دیده نمی‌شود.

دیدگاهی رجالی درباره اسناد تفسیر علی بن ابراهیم وجود دارد که با تکیه بر عبارت «و نحن ذاکرون و مخبرون بما ینتهی الینا و رواه مشایخنا و ثقاتنا عن الذین فرض الله طاعتهم...» در مقدمه آن (ج ۱، مقدمه، ص)، بر وثاقت تمامی افراد اسناد این تفسیر به شرط اتصال روایت به معصومان علیهم السلام تأکید می‌کند و این تفسیر را از مصادر مهم رجالی می‌داند (حرّ عاملی، ج ۳۰، ص ۲۰۲؛ خوئی، ج ۱، ص- ۵۰). اگر عبارت مذکور افاده حصر کند و گوینده آن علی بن ابراهیم باشد، تنها ناظر به مواردی است که از علی بن

ابراهیم نقل شده و علاوه بر وثاقت، بر پایه مبانی علم رجال و روایت حدیث، بر شیعه بودن راویان نیز دلالت دارد. ولی گوینده عبارات فوق معلوم نیست و به‌علاوه، روشن نیست که این گواهی ناظر به تمام افراد سلسله اسناد کتاب باشد. به نظر می‌رسد این عبارت تنها به مشایخ مستقیم یا مؤلفان کتب مأخذ تفسیر اشاره دارد، زیرا در اسناد موجود حتی در مواردی که از علی بن ابراهیم نقل شده، روایات

مسلم الضعف فراوان دیده می‌شود. روایات مرسل نیز در کتاب بسیار است (برای نمونه رجوع کنید به ج ۱، ص ۳۰، ۹۴، ۱۱۴، ج ۲، ص ۴۱۰، ۴۲۶، ۴۲۸، ۴۳۴). از سوی دیگر، با توجه به اینکه علی بن حاتم با وجود وثاقت با تعبیر «یروی عن الضعفاء» وصف شده (نجاشی، ص)، پذیرش توثیقات وی دشوار است.

در تفسیر موجود، بجز تفسیر علی بن ابراهیم، احادیث بسیاری از تفسیر ابوالجارود با عنوان «و فی رویه ابی الجارود» نقل شده که گاه سند کامل هم همراه نام وی ذکر شده است (برای نمونه رجوع کنید به ج ۱، ص ۱۹۸، ۲۲۴، ۲۷۱). مآخذ دیگر این تفسیر چندان روشن نیست، ولی با دقت در تسلسل اسناد کتاب و مقایسه آنها با یکدیگر و با کتب رجال، مآخذ احتمالی کتاب را می‌توان به‌دست آورد: مراجع معتبری چون نوادر احمد بن محمد بن عیسی، محاسن احمد بن ابی عبدالله برقی، نوادر الحکمه محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری، و چند کتاب تفسیری از جمله تفسیر فرات کوفی، تفسیر قرآن ابوحمزه ثمالی، تفسیر علی بن مهزیار، تفسیر معلی بن محمد، تفسیر گمنام عبد الغنی بن سعید ثقفی که به تفسیر ابن عباس منتهی می‌شود، تفسیر الباطن علی بن حسان هاشمی که از غالیان بوده و شدیداً تضعیف شده است، و تفسیر قرآن حسن بن علی بن ابی حمزه که خود و پدرش از رؤسای واقف‌اند (قمی، ج ۲، ص ۴۰، ۲۳۴، ۲۴۵، ۲۸۶، ۲۹۲، ۲۹۴، ۳۵۱، ۴۲۲؛ ابن حجر عسقلانی، ج ۳، ص؛ نجاشی، ص؛ ابن داوود حلی، ص ۲۶۱؛ کشی، ص، ش ۱۰۴۲).

تفسیر علی بن ابراهیم با دیدگاه حدیثی نوشته شده، از ابن‌رو مؤلف از ظاهر آیات، با استناد به روایات، به آسانی دست کشیده است. کتاب از تفاسیر تأویلی شمرده شده و تأویل‌های دور از ذهن در آن بسیار است (برای نمونه رجوع کنید به ج ۱، ص ۲۰۳)، از

این‌رو بسیاری از آیات به فضائل اهل‌بیت یا مثالب دشمنانشان تفسیر شده که معنای باطنی آیات به‌شمار می‌آیند. در این تفسیر تنها روایات گردآوری نشده است بلکه آیات و کلمات بدون استناد روشن به روایات، تفسیر شده و شأن نزول آیات به‌تفصیل بیان گردیده و قصص انبیا و وقایع زمان پیامبر و مباحث فقهی حجم گسترده‌ای از کتاب را تشکیل داده است. گاهی معانی مختلف واژه‌های مشترک در قرآن ذکر شده (برای نمونه رجوع کنید به ج، ص ۳۲، ۳۵) و از آیات دیگر و روایات و اشعار شاعران بر تفسیر یک آیه دلیل اقامه شده (برای نمونه رجوع کنید به ج، ص ۱۳۲، ۲۳۱، ۳۰۹، ۳۸۸، ج ۲، ص ۸۵-۸۷) و گاه به نظر عامه اشاره شده است (برای نمونه رجوع کنید به ج ۱، ص ۷۰، ج ۲، ص ۷۹، ۸۵، ۹۹، ۱۴۲، ۲۲۶). در مقدمه تفسیر موجود، مباحث کلی علوم قرآنی به صورت تقسیم‌بندی آیات در حدود پنجاه عنوان به نقل از علی بن ابراهیم مطرح شده، سپس با ذکر آیه یا آیه‌هایی به توضیح این عناوین پرداخته شده است. آشفتگی این مقدمه و عدم تطابق کامل فهرست عناوین با شرح آن حاکی از وجود اختلالی در کتاب است. در این مقدمه از ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، خاص و عام و سبک خاصی در قرآن به نام منقطع معطوف سخن رفته (رجوع کنید به ج ۱، ص ۴۶، ۵۱-۵۲، ۹۶، ۱۶۷، ج ۲، ص) و گفته شده که ترتیب آیات در هنگام جمع‌آوری آنها به هم خورده است (ج ۱، ص ۱۱۸، ج ۲، ص).

علی بن ابراهیم از تحریف قرآن سخن گفته (ج ۱، ص ۱۱) و آیاتی را ذکر کرده است که تأویل آن در تنزیل یا با تنزیل یا قبل از تنزیل یا بعد از تنزیل است (ج ۱، ص ۱۴، ۹۶، ۱۴۲، ج ۲، ص). وی از آیات قرآن برای رد مذاهب مختلف غیر اسلامی مانند بت‌پرستان و زنادقه و دهریه (ج ۱، ص ۲۳۶، ج ۲، ص) و برخی از فرق اسلامی مانند معتزله، قَدَریه - که به نظر وی همان مُجَبِّره‌اند - و نیز دیدگاه‌های

نادرست دیگر استفاده می‌کند (ج ، ص- ۲۵، ۲۱۲، ج ۲، ص، ۸۹، ۳۹۸) و با آوردن روایاتی اجمالاً به مذهب امر بین امرین اشاره می‌نماید. روش تفسیر قرآن به قرآن، با دیدگاهی تأویلی، در مواضع بسیاری از تفسیر دیده می‌شود (ج ، ص ، ۱۵۷، ۲۳۱، ۳۸۸، ج ۲، ص). دیدگاه جریان آیات - که به گسترش آیات از موارد شأن نزول ناظر است (جَزَی و انطباق) - نیز در این تفسیر مشاهده می‌شود

(رجوع کنید به ج ۱، ص، ج ۲، ص، ۸۴، ۹۶، ۲۹۵، ۳۹۹). واژه‌های فارسی یا معرب کنادیح (جمع کندو)، انابیر (جمع انبار؛ ج ۱، ص ۳۴۶)، فولاذ (ج، ص) و مادیانه (ج، ص) می‌تواند نشانه غیر عرب بودن مؤلف کتاب باشد. همچنین به‌کار بردن صیغه فعل جمع در جایی که فاعل اسم ظاهر باشد (همچون «قُلْنَ ازواجه») بر طبق گویش غیر معروف عربی در مواردی از کتاب دیده می‌شود (برای نمونه رجوع کنید به ج ۱، ص ۲۹۱، ۲۹۷، ج ۲، ص ۵۰، ۲۰۲، ۲۹۱).

مقدمه تفسیر با رساله‌ای در علوم قرآنی به نام محکم و متشابه شباهت‌های بسیاری دارد. رساله مذکور منسوب به سید مرتضی علم الهدی است (آقا بزرگ طهرانی، ج ۲، ص، ج ۴، ص ۳۱۸) و متن کامل آن در جلد نود بحار الانوار (ص ۱- ۹۷) درج شده است. این رساله، روایت واحد مفصّلی است از حضرت علی علیه السلام به نقل از نعمانی در تفسیر قرآن که با یک سند متصل به امام صادق علیه السلام می‌رسد. در سند روایت نام راویان ضعیفی چون حسن بن علی بن ابی حمزه دیده می‌شود. در این رساله نخست فهرست انواع آیات قرآنی ذکر شده که با فهرست عناوین تفسیر شباهت بسیاری دارد، ولی فهرست روایت نعمانی دقیق‌تر و منظم‌تر است. مقایسه شرح تفصیلی عناوین در دو کتاب از گستردگی روایت نعمانی حکایت می‌کند؛ حتی مباحث تازه‌ای همچون وجوه معایش خلق (مجلسی، ج ۹۰، ص- ۴۹) و حدود فرایض (همان، ج ۹۰، ص ۶۲-۶۴) در این روایت دیده می‌شود که در مجموع

حجم رساله را به پنج برابر مقدمه تفسیر علی بن ابراهیم رسانده است. در بحار پس از نقل رساله نعمانی، از رساله‌ای مشابه، تألیف سعد بن عبدالله اشعری نام برده شده که مطالب آن با ترتیبی دیگر مشابه مطالب این روایت است. دو باب از این رساله در بحار الانوار (ج ۸، ص ۷۳) نقل شده که بی‌شبهت به مباحث تفسیر قمی نیست و نیز مطالبی دیگر از آن به نام تفسیر سعد بن عبدالله در مجلدات مختلف بحار نقل شده است (برای نمونه رجوع کنید به مجلسی، ج ۸۰، ص ۸۱، ج ۸۱، ص ۳۸۲، ج ۱۰۰، ص ۱). آقا بزرگ طهرانی، این رساله را کتاب ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابهه می‌داند (ج ۸، ص ۱) که نجاشی در ترجمه سعد بن عبدالله برای وی ذکر کرده است (ص). بررسی ارتباط دقیق این سه متن با یکدیگر می‌تواند به

شناخت بهتر تفسیر علی بن ابراهیم، تصحیح اغلاط مقدمه آن و نیز تصحیح دو متن دیگر یاری رساند. همچنین نام کتاب الناسخ و المنسوخ در شمار آثار علی بن ابراهیم پس از نام کتاب تفسیر، ممکن است با مقدمه تفسیر موجود ارتباط داشته باشد (نجاشی، ص ۲۶۰؛ طوسی، ۱۳۵۱ ش، ص ۲۰۹).

تفسیر علی بن ابراهیم چندین بار به چاپ رسیده که اولین بار در ۱۳۱۳ بوده است. سید طیب جزائری نیز آن را تصحیح کرده و در ۱۳۸۶ در نجف به چاپ رسانده است. نسخه مصحح وی در ۱۴۰۴ و ۱۳۶۷ ش در قم به چاپ رسیده است.

منابع: آقا بزرگ طهرانی؛ ابن بابویه، علل الشرایع، نجف ۱۳۸۶/ ۱۹۶۶، چاپ افست قم [بیتا]؛ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، چاپ محمد عبد الرحمان مرعشلی، بیروت ۱۴۱۵-۱۴۱۶/ ۱۹۹۵-۱۹۹۶؛ ابن داوود حلی، کتاب الرجال، چاپ محمد صادق آل بحر العلوم، نجف ۱۳۹۲/ ۱۹۷۲، چاپ افست قم [بیتا]؛ ابن شهر

آشوب، مناقب آل ابی طالب، چاپ هاشم رسولی محلاتی، قم [بیتا]؛ ابن طاووس، سعد السَّعود

للنفوس، چاپ فارس تبریزیان حسّون، قم ۱۳۷۹ ش؛ علی استرآبادی، تأویل

الایات الظاهره فی فضائل العنرة الطاهرة، چاپ حسین استادولی، قم ۱۴۱۷؛ حر عاملی؛ حسن بن

سلیمان حلّی، مختصر بصائر الدرجات، نجف ۱۳۷۰؛ خوئی؛ محمدجواد شبیری، «در حاشیه دو مقاله»،

آینه پژوهش، سال، ش ۶ (بهمن - اسفند ۱۳۷۶)؛ فضل بن حسن طبرسی، اعلام الوری بأعلام الهدی،

قم ۱۴۱۷؛ همو، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ هاشم رسولی محلاتی و فضل الله یزدی طباطبائی،

بیروت ۱۹۸۸/۱۴۰۸؛ محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، چاپ حسن موسوی خراسان، بیروت

۱۹۸۱/۱۴۰۱؛ همو، الفهرست، چاپ الویس اسپرنگر، هندوستان ۱۲۷۱ / ۱۸۵۳، چاپ محمود رامیار، چاپ

افست مشهد ۱۳۵۱ ش؛ علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، چاپ طیب موسوی جزائری، نجف ۱۳۸۷،

چاپ افست قم [بیتا]؛ محمد بن عمر کشی، اختیار معرفة الرجال، [تلخیص] محمد بن حسن طوسی،

چاپ حسن مصطفوی، مشهد ۱۳۴۸ ش؛ اتان کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه

علی قرائی و رسول جعفریان، قم ۱۳۷۱ ش؛ کلینی؛ مجلسی؛ احمد مدد الموسوی، «پژوهشی پیرامون

تفسیر قمی»، کیهان اندیشه، ش(مهر و آبان

۱۳۶۹)؛ احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء مصنّفی الشيعة المشتھر ب رجال النجاشی، چاپ موسی

شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷.